

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

A közmondások megnevezésének európai mintái*

A magyar közmondások és szólások tudományosnak is nevezhető összegyűjtése, rendezése és felhasználása nálunk is már évszázados múltra tekint vissza. BARANYAI DECSI JÁNOS „Adagiorvm græcolatinovngaricorum...” című szólásgyűjteménye (Bártfa, 1598.) a kor legfejlettebb közmondásoktatási és -közlési módszerét, ERASMUS latin és görög bölcs mondásokat tartalmazó kötetét követi.¹ A mintegy 5000 (magyar, latin, ritkábban görög) szólásszöveget csakugyan tartalmazó könyv nem ad magyar nyelvű terminológiát, ám a címlap az *adagium*, a latin nyelvű előszó ezen kívül a *proverbium* és a *paræmia* szavakat is használja — jelezvén ezzel, hogy a nemzetközileg használt megnevezések sem voltak egységesek. Nálunk mindmáig sem mindenütt világos, mi is a különbség a *közmondás* és *szólás* (sőt egyéb megnevezések) között. A nemzetközi szóláskutatás (leginkább *parömiológia* névvel szokták nevezni) átfogó terminusként a *proverbium* szót, illetve ennek nemzeti nyelvű megfelelőit szokta használni. Érdekes módon a nemzetközi parömiológia olyan klasszikusai, mint B. J. WHITING, ARCHER TAYLOR és mások nem sorolták fel a szólások sokféle nemzetközi elnevezésének rendszerét. OTTO E. MOLL nemzetközi bibliográfiája sem utal külön erre. A mai nemzetközi szóláskutatás legjelentősebb képviselője, WOLFGANG MIEDER korai műveiben, noha használja a sokféle *proverbium*-megnevezést (például *sententia*, *szárnyas szó*, sőt *aforizma* és *slogan*) — voltaképpen nem foglalkozik azzal, milyen elnevezésbeli szabályszerűségek figyelhetők meg a korai, nemzetközi parömiológiában (l. pl. L. RÖHRICH — W. MIEDER, *Sprichwort*. Stuttgart, 1977.). Rögtön hozzátehetjük, hogy a parömiológiához legközelebb álló kutatási terület, a nemzetközi *frazeológia* sem dolgozta fel a maga nevezéktanának történetét (l. pl. a RÖHRICH és MIEDER áttekintéséhez párhuzamként készített kis könyvet: KLAUS DIETER PILZ, *Phraseologie*. Stuttgart, 1981.). Pedig itt is igazán érdekes elnevezéseket találunk, mint például *frázis/frazeologizmus*, *idióma/idiotizmus*, *sztereotípa* stb.

Noha érdemes lenne akár a közmondások korai görög, majd latin elnevezéseinek történetét végigkísérni — különös tekintettel e megoldások folytatódására a közös európai művelődéstörténetben, legkivált a középkorban —, most csupán a magyar nevek európai hátterére kívánunk rámutatni, főként abban a tekintetben, milyen „nemzeti” *proverbium*-elnevezések miként váltak használatossá.

A magyar közmondásgyűjtemények történetét nyelvészeink foglalták össze. TOLNAI VILMOS (1909 tavaszán tartott) akadémiai székfoglaló értekezésének tárgya „A szólásokról. Adalék a szóláshasonlatok, szólásmódok és közmondások elméletéhez” (l. MNyTK. 12.) volt. Itt sorra veszi a *proverbium*ok műfaji csoportjait, áttekinti és méltatja a régebbi közmondásgyűjteményeket — azonban ezeket modern szakkifejezésekkel értelmezi. TOLNAI szerint a „közmondás, példabeszéd, szólásmód, közszólás, szólásmondás, szójárás” megnevezések gyűjtőneve a *szólás*. Mindezek a nevek azonban újabbak, és a szerző külön nem is mutatta be a ’*proverbium*’-elnevezések történetét a magyar nyelvben.

* Köszönettel kell nyugtáznom, hogy dolgozatom az MTA — ELTE BTK Folklór Szövegelemzési Kutatócsoport munkája során és az OTKA NRZ T 037900 pályázata keretében készült.

¹ Ezzel kapcsolatban l. a 2000. július 21—22-én az Országos Széchényi Könyvtárban rendezett nemzetközi tudományos szimpózium előadásait (*Acta Ethnographica Hungarica* 45. 2000/3—4: 253—441). Szerencsés módon ennek most könyv alakban megjelent új, bővített kiadása, amely tartalmazza a Könyvtárban akkor rendezett időszaki kiállítás képanyagának legfontosabb részét is (BARNA GÁBOR — STEMLER ÁGNES — VOIGT VILMOS szerk., „*Igniculi sapientiae*” János-Baranyai-Decsi-Festschrift. Symposium und Ausstellung zum 400. Jahrestag des Erscheinens der *Adagia* von János Baranyai Decsi in der Széchényi Nationalbibliothek. OSzK, Bp., 2004.).

O. NAGY GÁBOR „A magyar frazeológiai kutatások története” című könyve (NytudÉrt. 95. Bp., 1977.) már a szerző váratlan halála után jelent csak meg. Ő évtizedeken keresztül foglalkozott a magyar szólások értelmezésével. Nagy, áttekintő, „Magyar szólások és közmondások” című kézikönyvében vizsgált műfaji és terminológiai kérdéseket is, ám ő maga is végül elég tág, megengedő módon használ különböző megnevezéseket. Tüzetes tudománytörténeti áttekintésében mind a régi gyűjteményeket, mind a tudományos értekezéseket számba veszi, és időről időre megemlíti, hogy a szerzők által használt proverbium-megnevezések milyen eredetűek lehetnek. Mint-hogy a felhasznált művekben sem egyetlen magyar szó felel meg a ’proverbium’-nak, ha a szerző különbséget tesz ezek között, ezt is idézi. Voltaképpen azonban csak egyetlen „képes” megnevezés eredetével foglalkozik tüzetesebben. Már korábban is észrevételezték, hogy NOSZKÓ ALAJOS „Virág szó-tár” (Pest, 1791.), majd BARÓTI SZABÓ DÁVID „A’ magyarság’ virági” (Komárom, 1803.) című könyveikben a ’proverbium’ megnevezésére a *virág* szót használják, nyilván a latin *florilegium* átköltésével. O. NAGY ehhez azt teszi hozzá (i. m. 59–60), hogy ez a képes kifejezés már a romantikus stíluseszmény felé mutat (ami egyébként nem valószínű). Kár, hogy ehhez hasonló megjegyzést ritkán olvashatunk a könyvben, amely csak a ’szólás’ értelmezésének történeti fejlődését vázolja, mégis megelégedezik a megnevezések történeti-lexikográfiai vizsgálatáról. (Noha a szerző kézírata befejezetlenül maradt ránk, nem hiszem, hogy egy tervezett, összegező zárfejezetben erre a kérdésre kitért volna.) O. NAGY GÁBOR többször is hangsúlyozza, hogy a közmondáskutatás nyelvészeti kutatásterület. Elődeit is annak megfelelően értékeli, hogy mennyire „csupán” nyelvészeti témakörnek tekintették a parömiológiát. Szerencsére a maga vizsgálataiban ennél engedékenyebb volt és szívesen utal folklorisztikai, művelődéstörténeti összefüggésekre is.

HADROVICS LÁSZLÓ kiváló „Magyar frazeológia. Történeti áttekintés” című könyve (Bp., 1995.) abból a felismerésből indul ki, hogy a frazeológiai egységek (frazémák) idővel sokat változnak. Nyelvtudományi rendszerbe illeszti gazdag példatárát, amelyen belül külön csoportba (i. m. 220–45. §) veszi az általa *közmondások*-nak nevezett valódi proverbiumokat. Történeti adattára nemcsak nyelvészeti, hanem irodalmi, sőt művelődéstörténeti forrásművekre is kiterjedt. Annál feltűnőbb, hogy éppen a ’proverbium’-megnevezések történeti változásaira nemcsak hogy példát sem hoz, hanem — úgy látszik — ez a kérdés eszébe sem jutott. (Kötetvégi irodalmi utalásai-ban viszont elismeréssel említi az akkor modern magyar folklorisztikai parömiológia eredményeit is.)

A magyar folkloriszták számára viszont éppen ez a kérdés fontos volt. SZEMERKÉNYI ÁGNES voltaképpen már az 1960-as évek második felében készített dolgozataiban külön is foglalkozott a magyar proverbiumok egyes műfajainak vagy csoportjainak megnevezéseivel. Legutóbbi diszsertációjának („Közmondás nem hazug szólás”. A proverbiumok használatának lehetőségei. Bp., 1994.) elején külön is érinti e kérdést. Felsorolja, mely régebbi magyar közmondásgyűjtemények milyen megnevezéseket használtak (főként címeikben). A teljesség igénye nélkül néhány jellemző (magyar nyelvű) példát innen idézek (természetesen, ahol ez szükséges volt, pontosabban és némi kiegészítésekkel). BENICZKI PÉTER (1728.): *példa-beszéd*; SZAITZ LEÓ (1788.): *közmondás és szép magyar mondás*; FÖLDI JÁNOS (1790.): *példabeszéd és közmondás*; KOVÁCS PÁL (1794.): *magyar példa és köz mondások*; BARÓTI SZABÓ DÁVID (1803.): *szólás, köz- és erkölcsi mondások*; PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM (1819.): *köz-mondás — példa-beszéd — idiotizmus*; DUGONICS ANDRÁS (1820.): *köz mondás — példabeszéd — példa-mondás — jelesmondás — példaszólás*. Megjegyezhetjük, hogy e felsorolás nem teljes, nem is betűhíven pontos, és szinte minden esetben további filológiai kommentárt igényelne. Gyakran az sem biztos, a könyvcímbe vagy bevezető szövegekben szereplő szó vagy kifejezés valóban terminusként volt-e használatos, vagy csak a különböző proverbium-csoportok megkülönböztetésére szolgáló, esetleg alkalmi jellegű magyarázat vagy akár idegen példákat követő fordításkísérlet volt. Már említettük, hogy BARÓTI SZABÓ egész könyvének címe nem is *szólás*, hanem a *magyarság virágai* volt, amit leginkább ’magyar nyelvű proverbiumok’ kifejezéssel értelmezhetünk. PÁLÓCZI HORVÁTH kéziratának már címében is megemlíti a *hathatós jeles mondások*-at, másutt *nyomós és köz mondások* kifejezést használ. DUGONICS közmondásgyűjtemé-

nyét már nem is maga rendezte sajtó alá, ám a több, előzetes kéziratból talán annyi bizonyos, hogy a *magyar közmondások* cím nem lehetett a szerző ellenére.

Nem tartalmazta ez a felsorolás a nem magyar nyelvű megnevezéseket, noha ezek elég sokáig ismertek voltak Magyarországon is, aligha elválaszthatóan a kor nemzetközi tudományos nevezéktanától. Néhány ilyen példa: KIS VICZAY PÉTER (1713.): *Adagia*; SZIRMAY ANTAL (1804., kibővítve: 1807.): „Hungaria in *Parabolis*, sive commentarii in *Adagia* et *Dicteria* Hungarorum”; GAAL GYÖRGY (1830.): *Sprüchwörterbuch*. Itt is egyenként tudnánk kommentálni a szerzők szóhasználatát. Szerencsére a magyar népköltészeti kutatás klasszikusa, ERDÉLYI JÁNOS már felismerte e problémát és pontosan kommentálta is a furcsa, gyakran indokolatlan terminus-variálódást (Magyar közmondások könyve. Pest, 1851. 438–9). Az ő felfogása szerint „A magyar »közmondás« szó inkább a német Sprichwort és görögös paroemiára ütött... A »példabeszéd« szó, mely a közmondásnak legerősebb vetélytársa, szorosabban véve ugyanegy a példázattal (parabola) ... De nyelvszokásilag is »példabeszéd«, példázódás, példázat nem lehet egyéb...” ERDÉLYI végül is úgy dönt, hogy tudományos fogalomként a *közmondás* szót fogja használni. Hangsúlyozza viszont, hogy maguk a proverbiumok használói más megnevezéseket mondanak: „megjegyezvén, hogy irodalmon kívül, életben hallunk ily elnevezéseket is: »közbeszéd, példaszó«, míg Pázmánynál igen gyakran »aggszó«...”; és így említi még a *példabeszéd* szót is (i. m. 439). ERDÉLYI szóhasználata mindmáig befolyásolta a magyar folklorisztikai kutatást, úgyhogy az innen merítő, későbbi, „tudományos” hivatkozásokat nem is kell megadnom.

Figyelemre méltó, hogy a XIX. század közepére kialakult magyar proverbium-terminológiában — európai, főként latin mintára — a *parabola* szó is nemcsak ’példabeszéd’, hanem ’proverbium’ értelemben is használatos volt. Ennek következtében kialakultak további, hasonló szavak, például a *példaszó*. Többször is kiemelték a magyarul fogalmazók, hogy a *proverbium* valamilyen széles körben ismert „köz”-mondás (köz-beszéd). Ez ugyanazt a felfogást tükrözi, mint az európai parömiológiából jól ismert, régi *proverbia communia* elnevezés.² Az *adagium* és *parabola* szavaknak nem volt egyetlen, közmegállapodást kifejező magyar fordítása. Nem találjuk meg a *proverbium* vagy a *Sprich-Wort* szavak szerkezetének, felfogásmódjának pontos magyarra fordítását sem.

Az elnevezések pontosabb értelmezéséhez szükséges nemzetközi párhuzamokat idézni. Mégpedig olyan nyelvekből, amelyekben nem a latin *proverbium* név (és) rokonai terjedtek el, és ahol folkloristák nagy, nemzeti közmondásgyűjteményeket tettek közzé, amelyek bevezető részeiben a szakemberek foglalkoztak a maguk „proverbium-terminológiájának” évszázados kifejlődésével. (Míthogy az idézett művekben pontosan adatolták az egyes történeti forrásokat és nyelvi példákat, ezekre egyenként nem térek ki.)

A méltán világhírű lengyel parömiológia klasszikus műve volt SAMUEL ADALBERG 1894-ben kiadott nagy közmondás-szövegkiadása, amely a *przysłowie* szót használta ’szólás’ értelemben. Ez évszázadok óta közismert lengyel kifejezés volt, amelyhez gyakran hozzátettek más, kiegészítő szavakat is, mint a ’szólás(szerű) elbeszélés’ vagy a ’szólásszerű kifejezés’. ADALBERG könyvének eredeti címében (Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich) hivatkozik

² A *köz szólás* megnevezés európai története egyébként igen érdekes, külön figyelmet érdemlő téma. 1480-ra datáljuk a „Proverbia communia sive seria” gyűjteményt, amely a legelső önálló proverbiumgyűjtemény valamely germán nyelven. A vezérszavak ábécérendjében holland proverbiumokat ad, és ezekhez versbe szedett latin megfelelőket közöl. A parömiológusok véleménye szerint a holland gyűjtemény mintája egy „közép-alnémet” gyűjtemény lehetett. (A. TAYLOR, *Selected Writings on Proverbs*. Helsinki, 1975. 23. — FF Communications 216.) A valószínűleg egyéni felfogást tükröző latin cím ’közönséges és komoly proverbiumok’ jelentéssel fordítható. Arra utal a szerző, hogy a proverbiumok jó része népnyelvi, szókimondó — ám mély értelmű, bölcs és komolyan veendő proverbiumok is szép számmal ismertek. Ugyanezt a jelentéstartományt tükrözi a magyar *közönséges* szó két értelme is: 1. ’széles körben elterjedt, a „közép” által használt’, 2. ’durva, nem finom’.

is ezekre. Amikor a modern lengyel parömiológia klasszikusa, JULIAN KRZYŻANOWSKI 1969 és 1978 között négy kötetben közzétette a lengyel proverbiumok nagy, akadémiai szótárát, bevezetőjében foglalkozik azzal, mi is volt a lengyel *przysłowie* elnevezés története. A megnevezést a német *Sprichwort* megfelelőjének tartja, noha a szó felépítése inkább a latin *proverbium* szó felépítését követi. KRZYŻANOWSKI professzor hivatkozik arra (i. m. 1: X), hogy a lengyel *przysłowie* viszonylag későn nyert polgárjogot, voltaképpen ANDRZEJ MAKSYMILIAN FREDRO 1658-ban nyomtatásban megjelent szólásgyűjteménye címéből terjedt el. Korábban LUBLINI BIERNATTÓL (*Żywot Ezopa Fryga mędrca obyczajnego i z przypowieściami jego*, 1522.) SALOMON RYSIŃSKI-ig (Proverbiorum polonicorum a Salomone Rysinio collectorum, 1618.) a latin *adagium* és *proverbium* mellett a lengyel *przypowieście* megnevezés volt használatban, amelynek értelme a 'szólászerű elbeszélés', és amely a *fabula* és *parabola* megnevezésekhez állt közel. KRZYŻANOWSKI arra a közismert tényre is felhívja a figyelmet, hogy a 'proverbiumszerű szólás' megkülönböztetése a 'proverbium'-tól sem lengyel találmány. Ő olasz és angol szakkönyveket említ, ám ezek számát mind időben, mind a nyelveket tekintve meg is sokszorozhatnánk.

A különösen a XVI—XVII. században a magyarhoz igencsak közel álló lengyel művelődési minta tehát ugyanonnan — görög és latin forrásokból — meríti a proverbiumok iránti érdeklődést. Itt is csak később válik általánossá a lengyel megnevezés, amely azonban sokkal inkább uralkodó jellegű, mint a magyar *közmondás*, sőt ez utóbbi létrejöttére vonatkozóan semmiféle tanulsággal sem jár.

A közelmúltban indult meg a litván közmondások nagyszabású, összegező kiadása, a sajnos időközben elhunyt kiváló parömiológus, KAZYS GRIGAS vezetésével. A „Lietuvių patarlės ir priežodžiai” első kötetében (Vilnius, 2000.) GRIGAS részletesen bemutatja a litván közmondások megismerésének, gyűjtésének, közlésének történetét. Ez a XVII. századtól (amikor is prédikációgyűjteményekben, a Szentírás szövegeinek fordításaiban olvashatták a litván proverbiumokat) a XX. század nagyszabású folklorisztikai gyűjtésének bemutatásáig terjed. Voltaképpen itt is kései a két litván megnevezés általánossá válása. Közülük a második (*priežodžiai*) nyilvánvalóan a lengyel *przysłowie* hatására terjedt el és ez is a *proverbium*-hoz hasonló szóösszetétel. Ám — legalábbis a tudományos kiadványokban — jelentése nem a voltaképpeni 'proverbium', hanem a 'proverbiumszerű szólás'. (Körülbelül úgy, mint ahogy ezt az orosz „második” proverbium-megnevezésben: *нозбoпкa* is megtaláljuk.) A régi közlések, kéziratos feljegyzések, szótárban, nyelvkönyvben vagy másutt ránk maradt XVII—XVIII. századi litván szólások, találós kérdések, bölcs megfogalmazások anyagát egyébként a kiváló nyelvtörténész, JURGIS LEBEDYS 1956-ban külön kötetben tette közzé. Noha ő is hangsúlyozta a régi egyházi és általában a vallásos szövegek fontosságát a litván parömiológia szempontjából, ezt a forrásanyagot azonban önálló parömiológiai kötetben eddig még nem gyűjtötték egybe. LEBEDYS szövegközlése pontos, GRIGAS erre építő történeti rendszerezése is meggyőző; mindazáltal az egyes litván terminusok más nyelvi (latin, német, lengyel) előzményeivel és párhuzamaival eddig a kutatók önálló témaként mégsem foglalkoztak. Egyébként a 'proverbium' értelmű közhasznú litván *patarlė* szó alapjelentése körülbelül 'jótanács, bölcsesség'. Ez a megoldás sem társtalan az európai parömiológiában.

A másik balti nép, a lett proverbiumairól a legújabb, kiváló, komparatív tanulmányokat ELSA KOKARE készítette (*Latviešu sakāmvardu un parunu publicēšana un pētīšana*. In: Krišjāņa Barona piemiņai. Rīgā, 1962. 100—29). Ő foglalta össze a lett parömiológia történeti forrásaira vonatkozó ismereteinket is. Itt is (Latgale területét kivéve, ahol csak a XIX. század végétől kezdve ismerünk közmondás-feljegyzéseket!) a XVII. század közepétől jegyezték fel, illetve közöltek közmondásokat. FÜREKER (a XVII. század második fele), LANGIUS (1685.) és mások német—lett szótáraiban is találunk ilyen példákat. Még ennél is korábbi adatok vannak a kiváló filológus és evangélikus lelkész, GEORG(IUS) MANCEL(IUS) műveiben: „Lettisch Vademecum” (1631.), az első lett szótár: „Lettus, das ist Wortbuch...” (1638.), prédikációgyűjteményében: „Lang-gewünschte Lettische Postill...” (1654.). Tudjuk, hogy a „nép nyelvén való példázatok” segítségével prédikált. A „Die Sprüche

Salomonis” (1637.) is ilyen célú kiadvány volt. A parömiológia szempontjából legfontosabb műve a „Phraseologia Lettica” (1638.). Noha e művek mind német nyelven íródtak, bennük mégis mintegy 200 lett proverbium szövegét találjuk meg. Nála és követőinél természetesen a proverbium-megnevezések német háttérét találjuk. Tanulságos, hogy amikor a XIX. század első felében a lett nyelvet a régi indoeurópai nyelvekkel vetik össze (ugyanilyen tanulmányokat ismerünk a litván nyelvről is) a közmondások szövegét is ilyen bizonyítéknak veszik. B. BERGMANN „Über den Ursprung der lettischen Sprache” című dolgozatában (1838.) 432 lett proverbium található. Ő ezeket *lettische Denksprüche* néven is említi, vagyis a gondolati tartalmat, a bölcsességet hangsúlyozza bennük. A ma használatos két legfontosabb terminus: *sakāmvārds* és *paruna* közül az első ’találó, tetszetős szó’ <m. *jeles mondás*>, a második pedig, csakúgy, mint az orosz *нозогопка* körülbelül a ’beszélgetés’ <m. *szólás*> jelentésekkel írható körül.

Számunkra természetesen még érdekesebb a harmadik balti nép, a finnugor nyelvű észtek parömiológiai nevezéktana, annál inkább, mivel nemzedékek szorgos munkája, az utóbbi évtizedekben pedig ARVO KRIKMANN akadémikus munkássága eredményeként ma a világ egyetlen olyan folklorja az észtek, ahol tudományos kiadásban közzétették a teljes (!) proverbium-adattárát. Az „Eesti vanasõnad” (három szövegkötetben, mutatóval, orosz és német kommentárokkal, 15 140 proverbium, természetesen mindegyik változataival) több mint 400 nyomtatott műből és millió lapnyi kéziratból merített. Itt is protestáns egyházi művek (STAHL, 1637.; SALEMAN, 1655–66.), nyelvkönyvek (GÖSEKE, 1660.; kiváltképpen pedig THOR HELLE, 1732.) adják az első, összesen több mint 600 proverbiumot. Már tudatos gyűjtés eredménye található meg F. J. WIEDEMANN észtek néprajzi monográfiájában (1876.), és ez a munka máig folyik. INGRID SARV (Eesti vanasõnade ja kõnekäändude publitseerimise ning uurimise. In Eesti rahvaluule. Tallinn, 1964. 97–125) és mások külön is foglalkoztak a régi észtek proverbium-forrásművek feltárásával, ám a megnevezésekre külön nem fordítottak figyelmet. Az észtek folklorisztika sajátossága, hogy voltaképpen egyetlen terminust használnak: *vana sõna*, ami voltaképpen ’öreg szó’ jelentésű <m. *agg szó*>. E megnevezés eredetét is ismerjük, az Ószövetségben Salamon példabeszédeit már a korai észtek fordítások is *Wannad Sannad* alakban említik. Az olykor használt másik észtek szó, *kõnekäänd* nyilvánvalóan tudós szakkifejezés, értelme ’beszéd-fordulat’.

Az észtek elnevezések még érdekesebbek, ha összevetjük őket a többi balti-finn nép proverbium-neveivel. (E szempontra részletesen nem tér ki e terület alapvető fontosságú összehasonlító parömiológiai áttekintése: *Proverbia Septentrionalia*. Ed. MATTI KUUSI. Helsinki, 1985. — FF Communications 236.) Erre itt most nincs módunk, és a finn példákat is igen röviden idézzük. Az köztudott, hogy a finn folklorisztika — elsősorban MATTI KUUSI professzor idejében — a nemzetközi parömiológia nagyhatalma volt. A finn folklorisztika a proverbiumokat általában két névvel illeti: *sanankasku* és *sanankarsi*. Az utóbbinak van *puheenparsi* alakban is párja. Az előbbi értelmében körülbelül ’szóejtés’, az utóbbié ’szóalak’, illetve ’beszédalak’. Jól látszik, ezek tudós elnevezések, és a *parsi* szó körülbelül ’forma, figura’ jelentésben terjedt el. Amikor azonban KUUSI az 1544 és 1826 közötti időkből megtalált finn proverbiumok antológiáját adta ki külön kötetben (Vanhan kansan sanankasku [A régi emberek szóejtésének bölcsessége], 1953.), ennek már alcímében is további terminusok szerepelnek: „életsszabályok, népi aforizmák, repülő mondatok, élcek (tulajdonképpen ’meredek beszédek’)”. E kötet elején KUUSI maga említi, hogy a tudós terminusok elhatárolását 1952 körül végezték el a finn szakemberek, noha a finn proverbiumok egyes fajtáinak körülhatárolásával már a XVIII. század végén is foglalkoztak. KUUSI könyvében tematikus csoportosításban, vagyis nem a forrásművek szerint közli a „régibeli finn” proverbiumokat, viszont könyve végén terjedelmes és pontos áttekintést ad a finn parömiológia első három évszázadáról. Még olyan műveket is említ, amelyekről tudjuk, hogy megvoltak, ám időközben elvesztek vagy elpusztultak, mint H. G. PORTHAN „Proverbiale Fennicum” c. gyűjteménye, amely az 1827-es turkui tűzvészben semmisült meg. Már a finn reformáció vezető képviselője, a finn irodalmi nyelv megteremtője, MIKAEL AGRICOLA 1553-ban kifejti véleményét a proverbiumok fontosságáról.

Evangelikus papok generációi, főként a nép nyelvén szólván használták is ezeket, még feljegyzéseikből is maradt ránk. 1702-ben jelent meg HENRIK FLORINUS könyve „Wanhain Suomalaisten Tawaliset ja Suloiset Sananlaskut...”, címe szerint a legrégebbi finnek közönséges és ékes *sananpars*i hagyományából gondosan összegyűjtve.

Ezt a munkát később is generációk ismerték és folytatták. A gondos finn folklórtörténészek azt is tudják, hogy az ilyen szövegeket *pro*w., vagy éppen *proverbiale* megjegyzéssel látják el, ami jelzi a latin szó ilyen, pontos értelemben való használatát. Később a svéd *ordspråk* 'szó-beszéd' = 'proverbium', ritkábban pedig a svéd *ordstäf*, körülbelül 'szó-jegyzés' kifejezés is felbukkan irataik között. PORTHAN, GANANDER és a finn folklór első tudós gyűjtői szinte mind foglalkoztak a közmondásokkal is. Minthogy proverbiumgyűjteményeket másoltak, állítottak össze, készítettek elő kiadásra, voltaképpen egész évszázadon át sokan használták a megnevezéseket, és általánossá vált a két megnevezés (*sananlasku*, *sananpars*i). E megnevezések eredetét, külföldi párhuzamait vagy mintáit azonban külön nem vizsgálták, még C. H. ASP sem, aki pedig talán már 1806 és 1808 között foglalkozott a két finn terminus tartalmi—parömiológiai megkülönböztetésével. Nem találunk ilyen részt még K. A. GOTTLUND 1831-es gyűjteményében sem, amelyben melyben pedig több mint ezer szöveg olvasható.

Az a széles körű és huzamos érdeklődés, amelyet az immár önálló tárgykörnek felfogott finn proverbiumok iránt tapasztalhattunk, a maga idejében nem volt társtalan. Európában máshol és másutt is voltak olyan időszakok, amikor megélné a rövid s velős mondások iránti érdeklődés. Feltűnő, hogy noha a finnek ismerték a skandináv, német, latin nevezéktant, nem ezt, hanem a maguk önálló terminológiáját követték. E nevek lényegesen különböznek már az észti parömiológia fentebb említett megnevezéseitől is.

Az eddigiekből tanulságként azt vonhatjuk le, hogy az európai népek proverbiumainak észrevétele, publikálása, majd kutatása sok hasonlóságot mutat. Ha a középkor utáni korszakot nézzük, itt az antik hagyományra visszautaló, „humanista” felfogás jelenik meg, és az oktatás szolgálatába állítják a proverbiumokat, amelyeket már nyomtatott könyvek terjesztenek. Voltaképpen ebből az irányzatból keletkezett maga a tudományos parömiológia is. Az egyház a korábbi korszakokhoz képest is fokozottabb figyelmet fordít a képes kifejezésekre; a bibliai „példabeszédek”, Jézus „példázatai” nemcsak a különböző nyelvekre való fordítás révén, hanem követendő műfaji és stilisztikai példaként is hatnak. A fentebbiekben bemutatott parömiológia-történeti példáinkban jól megfigyelhetjük, hogy a népnyelv, nemzeti nyelv felismerése, majd kiművelése szempontjából is évszázadokon át is fontos volt a közhasználatból ismert szólások összegyűjtése. A nép, sőt egyáltalán az emberek „mindennapi világnézete” is megnyilvánult ezekben. A „nép bölcsességét” látták a proverbiumokban.

Amikor meg kellett nevezni a proverbiumokat, sőt ezek egyes fajtáit egymástól is meg akarták különböztetni, kétféle úton haladhattak az ezzel foglalkozók. Vagy a nemzetközi terminusokat (*proverbium*, *parabola*, *phrasis* stb.) fordították le a kialakuló nemzeti nyelvekre (több-kevesebb ügyességgel és hatékonysággal), vagy a mindennap használt szavakat (*szó*, *mondás*, *beszéd* stb.) értelmezték át (pl. 'jeles mondás', 'bölcs beszéd', 'szó-ejtés' stb.). Éppen ezért parömiológiai szempontból nem az egyes terminusok etimológiája vagy — minden alaposabb háttérismeret nélkül — nyelvtörténeti adatolása igazít el a közmondások történeti múltját illetően. Az, hogy a finn *sana* szó finnugor eredetű (sőt, a magyar *szó* is rokona), még nem bizonyíték a finnugor proverbiumok meglétére. Az a tény, hogy a finn *parsi* eredeti jelentése 'gerenda, deszka, különösen padlógerenda, például istállóban' még semmit sem árul el arról, miért is éppen a *sananpars*i szóval értelmezték a proverbiumokat. (Egyébként a karjalai finnben maga a *sana* szó önmagában is jelenthet 'proverbium'-ot.

A nyelvtörténeti adatokat persze jó ismerni. A magyar *közmondás* szót például HELTAI GÁSPÁR Dialógusából ismerjük (1552.), ahol a mai, parömiológiai értelemben fordul elő. Még ennél is régebbi a magyar *közbeszéd* szó, amelyet a latin *commune proverbium* kifejezéshez illesztett a Ser-

mones Dominicales kódex glosszáírója (1456 körül). Mindez fontos műfaj történeti tény is, ám ugyancsak a Sermones Dominicales glosszái között megvan a *közbeszéd* 'tréfa' értelemben is. (Az adatokat l. TESz. 2: 631, köz- a.) Ám érdemes megnézni, milyen sokféle szóhasználat is található egy-egy forrásban, még az önálló parömiológiai szemlélet megjelenése előtt!

A már említett Sermones Dominicales különböző részeiben, amelyek a prédikációk latin szövegének legfontosabb fogalmait magyarázták (az adatokat l. GMG. 111, *beszéd* a.) a következő egyeztetéseket találjuk (a helyesírást olykor korszerűsítettem): *beszéd* (= verbum) nec verbo = beszéddel; *példa beszéd* = ... parabolam ... i. e. hunc sermonem similitudinarium vel exemplarem — ... dixit per similitudinem i. e. per parabolam vel per exemplum aut per sermonem similitudinarium ... parabola i. e. iste sermo similitudinarius ... multas parabolos ... in parabolis i. e. in similitudinibus vel exemplis; *közbeszéd* = commune proverbium; *közbeszéd* = leviter sc. in joco; *jeles beszéd* = verbum sententiosum; az 1560 körüli Gyöngyösi Szótártörredékben ez olvasható: *csúf beszéd* = Adagium: dictum est proverbium quod facietis hominibus adscribitur: *pakocsa*; VERANCICS FAUSTUS, Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum (1595.); *példa beszéd* = Adagium: ein sprüchwort ... Parabola: Gleichniss ... Proverbium: Spruchwort. Noha nem sok, de további példákat is említhetnék. Ám ezekből is nyilvánvaló, hogy az egymáshoz közel álló magyar és nemzetközi terminusok megfeleltetése még egyazon forrásmunkán belül sem volt egyszerű dolog. Szerencsére itt a többnyelvű szótárak nemcsak latin—magyar, hanem más nyelvek esetében is fontos forrást jelentenek. (Míthogy a nemzetközi parömiológia tudtommal ezt a forrásanyagot szinte meg sem említi, kár, hogy most, terjedelmi okokból nem tudok e témával tüzetesebben foglalkozni.)

A proverbiumok nyilvánvalóan nemzetközi elterjedtségűek. Egy-egy nép közmondáskincsében sok-sok ezer az átvett proverbium (ugyanakkor sok-sok ezer helyben született kifejezés is proverbiummá válhat), és innen is akár ezerszáma terjedhetnek tova proverbiumok. Az ókori és középkori parömiológia is felismerhette ezt, a modern parömiológia pedig kezdeteitől tudott erről. SARTORIUS (1563.) flamand, TAPPIUS (1539.) német, MONOSIUS (1604.) olasz proverbiumokat vett össze az antikvitásból ismert változatokkal. Spanyol, portugál, francia és olasz proverbiumokat vetett egybe GUZMAN NUÑEZ (1555). MATRAS (1633.) francia, dán, olasz és német közmondásokat többhasábos szedésben hoz egymás mellett. A magyar filológia mindig is tudta, hogy GEORG VON GAAL könyve (Sprüchwörterbuch in sechs Sprachen, deutsch, englisch, latein, italienisch, französisch und ungarisch. Wien, 1830.) ezer proverbiumot vet össze, ha nem is minden esetben hat nyelvből vett párhuzamokkal. Azt viszont szinte sosem említik, hogy GAAL négyszer ekkora (!) gyűjteményt készített elő, és — noha nem teljesen — a további háromezer proverbiumhoz is gyűjtött párhuzamokat. Ezek a feljegyzései a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában megtalálhatók. GAAL biztosan könyvekből is dolgozott, ám adatainak fontos része az akkor többnyelvű Bécs születési és szellemi arisztokráciájának köreiből származik.

E soknyelvű parömiológia korán vált komparatív parömiológiává. BARANYAI DECSI könyve anyagában már ilyen. Ami pedig a terminológiát illeti, itt is a filológusnak is nagyszerű SZENCI MOLNÁR ALBERTÉ a kezdeményezés érdeme. Szótárának magyar—latin részébe (az 1611-es kiadásba) vett fel az iskolai oktatás szempontjából hasznosnak ítélt proverbiumokat, mégpedig éppen BARANYAI DECSI könyvéből. SZENCI MOLNÁR ezeket a szótárban *proverbium* jelzéssel látta el. (Ő tehát ezt tartotta a legfőbb terminusnak, szemben BARANYAI DECSI *adagium* megnevezésével.) Bevezetőjében a latin terminusokkal való egyeztetésre is kitér: „Item Dictiones Ungaricae ... collectae ... Quibus interspersa sunt usitatoria Proverbia Ungarica, cum adjectis aequipollentibus adagiis Latinis...” Köztudott tény, hogy SZENCI MOLNÁR ismerte a korábbi magyar filológia eredményeit, szótára pedig PÁPAI PÁRIZ FERENC szótárában folytatódik (aki ugyan kihagyta a proverbium-példák mintegy tizedrészét), sőt ennek BOD PÉTER által készített további kiadásában (1767.) a szótár szavainak rendjében közölt magyar proverbiumoknak nemcsak latin, hanem német fordítását is megadja. Ily módon ez az 1598-tól 1767-ig terjedő időszak hozta létre a magyar parömiológia alapjait, amely természetesen nemzetközi távlatban értékelhető igazán.

Ezt a folyamatot a következőképpen foglalhatjuk össze. BARANYAI DECSI nyilván külföldi mintákat követett könyve összeállításában, ám műve előszavában maga hivatkozik arra, hogy korábban már SIKLÓSI MIKLÓS is egybegyűjtött proverbiumokat. Erről ma mit sem tudunk. Az újabb magyar parömiológia feltárta,³ hogy HELTAI GÁSPÁR alighanem felfigyelt a proverbiumok fontosságára. Bibliafordításokban, az ezópusi mesék magyarul közzététele során, vagy a „Salamon és Markalf ... tréfabeszédei” című népkönyvben (1577.) is több példájukat találjuk. Ezekről BARANYAI DECSINEK is nyilván volt valamelyes tudomása.

BARANYAI DECSI könyvének szövegei hatottak az utókorra, noha a szerzőt magát később ilyen értelemben elfelejtették. Már SZENCI MOLNÁR is egy nem teljes címlapú példányt használt, később sem idézték pontosan a könyvet — még a szóláskutatók közül is sokan nem is látták. Voltaképpen csak az 1850-es években tisztázódott BARANYAI DECSI szerzősége. Minthogy — BARANYAI DECSI nevének említése nélkül — KIS VICZAY PÉTER „Selectiora adagia latino.hungarica. In gratiam & usum scholasticæ juventutis collecta” (Bártfa, 1713.) ebből válogatott az iskolai oktatás számára, ezt a munkát használta az utókor. KIS VICZAY könyvében három előszó (a harmadikat MARTINUS CHLADENIUS wittenbergi teológus-professzor írta) hangsúlyozza a proverbiumok ismeretének fontosságát, utal hazai és nemzetközi szóláskiadásokra. Noha a könyv címében csak az *adagia* szó olvasható, az előszavakban a *proverbium*, *sentencie*, sőt még az *exemplum* megnevezéseket is megtaláljuk. Vagyis az olvasó terminológiai különbségeket is észrevehet. Egyébként CHLADENIUS előszavának legelső mondatában szerepel a „proverbia sacra ... profana” szembeállítás is. Azt azonban nem tudjuk meg, KIS VICZAY végül is mely magyar szót tekintette a *proverbium* megfelelőjének.

Ha ugyanezt a kérdést tesszük fel SZENCI MOLNÁR — PÁRIZ PÁPAI — BOD PÉTER szótárával kapcsolatban, egyértelmű, érdekes képet találunk. A latin—magyar szótárrészben: *adagium* (és *adagio*) = *Köz-példabeszéd*, *proverbium* = *Példa-beszéd*. Néhány más latin szónak nincs *proverbium*-szerű magyar megfelelője. Az *exemplum* egyszerűen *Példa* — viszont a *parabola* is egyszerűen *Példa-beszéd*. A szótár feltünteteti az *abagio* = *Példa-beszéd* megfelelést is. A magyar—latin szótárrészben a *beszéd*, *mondás*, *szólás* szavaknak nincs proveriális megfelelője. Nem meglepő, hogy a *példa* = *exemplum*. A parömiológiailag legfontosabb említés a *példabeszéd* = *Proverbium*, *Parabola*, *Sententia*, *Abagio*, *Adagio*, *Adagium* = *ein Sprichwort*, *sinnreicher Spruch*. Megtaláljuk azonban a *Közbeszéd* = *Proverbium*, *Sermo vulgaris*. *Ein Sprichwort*, *gemeine Rede* szócikket is.

Mindebből úgy gondoljuk, a XVIII. század második harmadában a korábbi *proverbium* = *példabeszéd* egyeztetés helyére már megjelenik a *köz-beszéd* = *proverbium* egyeztetés, amely azután, a XIX. század közepétől a ma is használt *közmondás* szót teszi a *proverbium* legfontosabb megfelelőjévé. Ez a folyamat természetesen a magyar parömiológia újabb — a XVIII. század végétől jelentkező — korszakának eredménye. Természetesen e korszaknak is ismerjük nemzetközi parömiológiai távlatait. Viszont azt sem kell elfelejtenünk, hogy a *Sermones Dominicales* meg HELTAI GÁSPÁR fentebb már idézett nyelvtörténeti adatainak ismeretében ez az „új” magyar *proverbium*-megnevezés egy „rég”i, gyakorlatilag még középkori megoldást idéz vissza. Csak közben évszázadok teltek el és a magyar parömiológia, noha lassan, mégis kibontakozott.

VOIGT VILMOS

³ Erről l. legutóbb PACZOLAY GYULA kitűnő összegezését (Az első magyar közmondásgyűjtemény és szerzője, Baranyai Decsi Csímor János: *Ethnica* III/3. 2001: 81—90, különösen 83—4).